

INSTITUTE OF HISTORY BELGRADE

Collection of works

Volume 32

HOMAGE TO TIBOR ŽIVKOVIĆ

Editor

Irena R. Cvijanović

Editor-in-chief

Srđan Rudić,

Director of the Institute of History

Belgrade

2016

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ БЕОГРАД

Зборник радова
књига 32

**СПОМЕНИЦА
ДР ТИБОРА ЖИВКОВИЋА**

Уредник издања
Ирена Р. Цвијановић

Одговорни уредник
Срђан Рудић,
Директор Историјског института

Београд
2016

РЕЦЕНЗЕНТИ:

проф. др Франческо Бори (Институт за средњовековне студије Аустријске академије наука)
академик Десанка Ковачевић Којић (Српска академија наука и уметности)
проф. д.и.н. Лилиана Симеонова (Балканолошки институт Бугарске академије наука)

REVIEWERS:

Prof. Francesco Borri, PhD (Institute for Medieval Studies, Austrian Academy of Sciences)
Academician Desanka Kovačević Kojić (Serbian Academy of Sciences and Arts)
Prof. Liliana Simeonova, PhD (Institute of Balkan Studies Bulgarian Academy of Sciences)

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

др Денис Алимов (Историјски факултет Државног Универзитета у Санкт Петербургу, Русија)
академик Јованка Калић (Српска академија наука и уметности)
др Ангелики Константакопулоу (Универзитет у Јањини, Грчка)
др Есад Куртовић (Филозофски факултет Универзитета у Сарајеву, Босна и Херцеговина)
др Срђан Пириватрић (Византолошки институт САНУ)
др Срђан Рудић (Историјски институт Београд)
др Лубомира Хавликова (Праг, Чешка)
др Ирена Р. Цвијановић (Историјски институт Београд)

EDITORIAL BOARD

Denis Alimov, PhD (Saint-Petersburg State University, Faculty of History, Russia)
Academician Jovanka Kalić (Serbian Academy of Sciences and Arts)
Angeliki Konstantakopoulou, PhD (University of Ioannina, Greece)
Esad Kurtović, PhD (Faculty of Philosophy in Sarajevo, Bosnia and Herzegovina)
Srđan Pirivatrić, PhD (The Institute for Byzantine Studies, SASA)
Srđan Rudić, PhD (The Institute of History Belgrade)
Lubomíra Havlíková, PhD (Prague, Czech Republic)
Irena R. Cvijanović, PhD (The Institute of History Belgrade)

Издавање ове књиге финансијски је помогло
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Владе Републике Србије

This book has been published with the financial support of
The Ministry of Education, Science and Technological Development, Republic of Serbia

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	7
Славица Мереник, Дејан Црнчевић БИБЛИОГРАФИЈА ТИБОРА ЖИВКОВИЋА	11
РЕЧ НА КОМЕМОРАЦИЈИ	17
Ilias Anagnostakis WINE, WATER, BREAD, AND LOVE-AFFAIRS ON A SIXTH-CENTURY MILITARY CAMPAIGN: NARRATIVE STRATEGIES, POLITICS AND HISTORICITY	23
Валтер Пол ПАВЛЕ ЂАКОН – ИЗМЕЂУ <i>SACCI</i> И <i>MARSUPPIA</i>	41
Bojana Radovanović GOTTSCHALK, EBERHARD OF FRIULI AND ALFRED THE GREAT SUPPORTING THE DISSIDENT THOUGHT, OR, YEARNING FOR LEARNING?	65
Mihailo St. Popović SAINT CLEMENT OF OHRID: HIS LIFE AND HIS AFTERMATH BETWEEN SOFIA AND SKOPJE	77
Ivan Basić О РЕСЕРЦИЈИ КАСНОАНТИЧКЕ АУЛИЧКЕ ТРАДИЦИЈЕ У СРЕДНJOBИЗАНТСКОМ HISTORIOGRAFSКОМ DISKURZU (PRIMJERI IZ »DALMATINSKOG DOSSIERA« <i>DE ADMINISTRANDO IMPERIO</i>)	93
Бојан Новаковић ЗЕМЉЕ ДАЛМАТИНСКИХ СЛОВЕНА У КОНЦЕПЦИЈИ КОНСТАНТИНА VII ПОРФИРОГЕНИТА	129
Владета Петровић ТРАНСФОРМАЦИЈА УРБАНИХ НАСЕЉА ЦЕНТРАЛНОГ БАЛКАНА ТОКОМ РАНОГ СРЕДЊЕГ ВЕКА	151
Ирена Р. Цвијановић СВЕТ СЛОВЕНА И ВИЗАНТИНАЦА У ДЕЛИМА АРАПСКИХ ПУТОПИСАЦА ОД IX-XII ВЕКА	167

Lubomíra Havlíková WHAT WAS THE LOCATION OF SERBIA MENTIONED IN THE COSMAS <i>CHRONICLE OF THE CZECHS</i> ?	185
Хрвоје Грачанин ЉЕТОПИС ПОПА ДУКЉАНИНА И ЈУЖНИ СМЈЕШТАЈ МОРАВСКЕ КНЕЖЕВИНЕ	193
Небојша Порчић ПРИЛОГ ИСТОРИОГРАФСКИМ ПОРТРЕТИМА ХУМСКОГ КНЕЗА МИРОСЛАВА И ЊЕГОВИХ ПОТОМАКА	203
Александар Узелац АТЛАМИШ – КУМАНСКИ ЦАР ИЗ СРПСКЕ АЛЕКСАНДРИДЕ	221
Радивој Радић, Марко Шуица ГАЛИПОЉ У СРПСКИМ СРЕДЊОВЕКОВНИМ ИЗВОРИМА	229
Дејан Булић, Срђан Катић ГРАДИНА – ЕРЧЕГЕ, СРЕДЊОВЕКОВНИ ГРАД НА ЈАВОРУ	243
Emir O. Filipović BOSNA I TURCI ZA VRIJEME KRALJA STJEPANA DABIŠE – NEKE NOVE SPOZNAJE	273
Аранђел Смиљанић НЕКЕ СПЕЦИФИЧНОСТИ У НАЗИВИМА ЗА ДИПЛОМАТСКЕ ПРЕДСТАВНИКЕ У СРЕДЊОВЈЕКОВНОЈ БОСАНСКОЈ ДРЖАВИ	303
Есад Куртовић ЈАМОМЕТИЋИ	315
Борис Бабић БОСНА У ИСТОРИЈСКОМ ДЈЕЛУ ЛАОНИКА ХАЛКОКОНДИЛА	335
Lovorka Čoralić VOJNICI IZ HERCEG NOVOG U MLETAČKIM PREKOMORSKIM KOPNENIM POSTROJBAМА U 18. STOLJEĆU	349

Ирена Р. ЦВИЈАНОВИЋ*

Историјски институт

Београд

СВЕТ СЛОВЕНА И ВИЗАНТИНАЦА У ДЕЛИМА АРАПСКИХ ПУТОПИСАЦА ОД IX ДО XII ВЕКА

Апстракт: У овом раду су обрађена дела 13 арапских путописаца од IX до XII века, који су се бавили историјом Византије и Словена. Приликом истраживања коришћени су арапски писани извори, као и материјал из историје, географије и арапске књижевности. Историји Византијског царства, подели на теме, његовој политици и религији највише пажње су посветили Ибн Хордадбех, Масуди, Ал-Хамадани, Ибн Ростех, Ал-Јакуби, Јахја из Антиохије и Табари. Византија је као највећа медитеранска земља утицала на живот околних народа. Арапски историчари су писали о врмену великих миграција народа, етничких промена и стварања раносредњовековних словенских земаља. Највише података о Источним Словенима дао је Масуди, док је Ибрахим ибн Јакуби посетио западну и централну Европу, и приказао Западне Словене. У време крсташких ратова Идриси је написао своје географско дело на двору норманског краља Рожера II на Сицилији, којим је обухватио главне европске комуникације и градове.

Кључне речи: Византија, провинције, Словени, етничке промене, раносредњовековне земље, арапски извори.

Претходни радови о Византији и Словенима базирају се на грчким и латинским изворима, док су арапски извори обично запостављени. Научници су почели да се баве арапским путописима о Словенима и Византији крајем XIX века. Посебно су значајна дела следећих оријенталиста: А. Ј. Гаркави, *Сказанія мусльманскихъ писателей о Славянах и Русскихъ (съ половины VII до конца X вѣка по р.х.)*, (Санктпетербургъ 1870), J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, Etnologische und historich-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts* (Leipzig 1903). У свом раду, J. Marquart даје само коментаре арапских путописа. А. А. Vasiliev, *Byzance et les Arabes* (Bruxelles 1935). Левицки

* irena.cvijanovic@iib.ac.rs

је објавио две књиге, од којих се једна односи на арапске изворе везане за Пољску, а друга на изворе о Словенима: Т. Lewicki, *Polska i kraje sąsiednie w świetle, Księgi Rogera, geografа arabskiego z XII w. al-Idrīsīego*, Warszawa 1954; Т. Lewicki, *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny* (Wrocław – Kraków 1956). Микел је издао географију муслиманског света у 3 тома: А. Miquel, *La géographie musulman jusqu'au milieu du 11e siècle: Géographie et géographie humaine dans la littérature arabe des origines á 1050*, première édition Paris 1967 et deuxième édition Paris 1973; А. Miquel, *La géographie musulman jusqu'au milieu du 11e siècle: Le milieu naturel*, Paris 1980; А. Miquel, *La géographie musulman jusqu'au milieu du 11e siècle: Géographie arabe et représentation du monde: la terre et l'étranger*, Paris 1975. Арапски извори који се пре свега односе на Бугарску обухваћени су у две књиге: С. Кендерова, Б. Бешевлиев, *Балканският полуостров изобразен в картите на Ал-Идриси, палеографско и историко-географско изследване*, част I, Софија 1990. и у књизи Р. Заимове, *Арапски извори за българите* (Софија 1999); А. Al-Azmeh, *Barbarians in Arab Eyes, Past & Present*. No. 134 (Feb., 1992), Oxford University Press, 3-18; А. Al-Azmeh, *Al'Arab wa-l Barābira*, London 1991; N.M. El Cheikh, *Byzantium Viewed by the Arabs*, Harvard University Press 2004. Поједине земље су боље обрађене на основу арапских извора, тако да и даље постоје празнине у овој области.

У овом раду су обухваћена дела 13 арапских путописаца од IX до XII века, која су употпунила слику о Византији и Словенима. Приликом истраживања користила сам арапске писане изворе, као и материјал из историје, географије и арапске књижевности. Арапски географи дају мапе и податке о подели света на регионе, миграцијама и етничким променама у раном средњем веку. Арапски путописци су сачували много података о Византијском царству које је за њих било најинтересантније од свих суседних земаља. Моћ Византијског царства, његове границе, подела на теме, и политика интригирале су Ибн Хордадбеха, Масудија, Ал-Хамаданија, Ибн Ростеха, Ал-Јакубија, Јахју из Антиохије и Табарија. Предмет њиховог интересовања била је и религија Византинца, великих непријатеља ислама. Масуди и Табари су арапски историчари и географи који су дали највише података о византијским царевима и Словенима.

За велики део Европе IX и X век су били период кризе, и стварања средњовековних земаља, али у то време Византија је досегла свој врхунац.¹ Византија је као највећа медитеранска земља утицала на живот околних народа и стварање мапе средњовековних земаља. Многи народи су пали под византијску власт, а неки су постајали њени савезници и добијали дозволу да се населе на одређеној територији. Престоница Цариград била је центар из кога се ширила византијска уметност, наука, култура и вера.² Неки арапски писци су пренели оно што су читали о Византији, док су други писали о ономе што су сами

¹ J. Shepard, *The Cambridge History*, с. 500–1492, Cambridge 2008, 256–257.

² П. Магдалино, *Средњовековни Цариград. Студија о развоју урбаних структура*, Београд 2001, 5–63, 120.

видели. У том смислу посебно су драгоцени извештаји Ал-Ђармија и Харун ибн Јахје који су били затвореници у Цариграду. Ал-Ђарми је био у Цариграду за време Теофила (829–842) и Михаила III (842–867), а Харун ибн Јахја за време Лава VI (886–912) или Александра (912–913). Ибн Ростех је дао посебно леп опис Цариграда, церемоније у цркви, и Харуновог пута кроз Солун према Венецији и Риму.³

Представник административне географије и историчар Ибн Хордадбех је писао о подели на теме, граници, утврђеним местима и организацији Византијског царства.⁴ Сачувао је Ал-Ђармијеву поделу на 14 провинција којим

³ И. Цвијановић, *Путопис Харун ибн Јахје*, Историјски часопис LV (2007) 31–43.

⁴ Ибн Хордадбех, Абул-Касим Убајдаллах ибн-Абдалах, ибн Хордадбех (IX в., умро око 885), био је персијски директор пошта и обавештајни службеник у Ђибалу (Медија). Потиче из провинције Хорасан која је у IX веку обухватала северни део Персије и Авганистана, односно велики део Средње Азије. Функција директора пошта имала је више политички значај, јер је обједињавала функцију политичког агента и шефа полиције, пошто је био стално у контакту са везирима и халифама, које је обавештавао о расположењу становништва и понашању чиновника из различитих области. Користио је регистре који су се односили на таксе и порезе са територије халифата. У случају рата директор пошта правио је мапе маршрута. Од 880. године живео је на двору у Багдаду и доживео врхунац своје каријере за време халифе Мутамида (869–892).

Ибн Хордадбех је био веома образован човек. Један од важних извора његове књиге је општи опис земље Птоломеја, који је, како сам наводи, превео са неког страног језика. Из превода Ибн Хордадбеа сачувани су само одломци које је он унео у своје дело, као што су уводне напомене о астрономској географији и подели света на регионе. Ибн Хордадбех је писао радове о музици, генеалогии, играма, предвиђању времена према звездама, кулинарству, вину, географији и историји. Познати су наслови његових осам дела: *Kitab adab as-sima* (Књига уметности певања), *Kitab gamhara ansab al-Furs wa'n-nawafil* (Збирка генеалогии Персијанаца расељених народа), *Kitab al-masalik wa'l-mamalik* (Књига путева и краљевстава), *Kitab at-tanbih* (Књига кувара), *Kitab al-lahw wa'l-malahi* (Књига свирања и музичких инструмената), *Kitab aš-šarab* (Књига вина), *Kitab an-nudama' wa'l-gulasa'* (Књига беседника и учесника скупова).

Масуди помиње да је Ибн Хордадбех написао историјско дело *Kitâb al-masâlik wa'l mamâlik* (Књига путева и краљевстава), прво географско дело на арапском, 844. године. Навео је листу поштанских путева, станица и удаљености између њих по провинцијама. Масуди у свом делу *Muruj adh-dhahab wa ma'âdin al-jawâhir* каже да се велико историјско дело Ибн Хордадбеа разликовало од осталих арапских историјских дела методичношћу и брижљивим саставом. У књизи *Kitab at-tanbih wa 'l-išraf* Масуди каже да је у његово време ово дело било цењено код стручњака и обичних људи. Масуди сматра да је он важан писац који се одликује лепим стилем, а његово дело веома драгоцено, мада даје детаљне податке о путевима и раздаљинама, а не садржи никакве информације о краљевствима и владарима.

Постоје бар два рукописа *Kitâb al-masâlik wa'l mamâlik*, од којих се један налази у библиотеци Бодлеиана у Оксфорду, а други у библиотеци у Бечу. Приликом писања поглавља која се односе на Европу, Ибн Хордадбех је користио и усмене информације које је добијао од разних путника, муслиманских трговаца или византијских, јеврејских и руских; R.A. Nicholson, *A Literary History of the Arabs*, Cambridge 1956, 356; C. Brockelmann, *Geschichte der arabischen litteratur*, Leiden 1937, 404–405; Ibn-Khordadbeh, *Kitâb al-masâlik wa'l mamâlik*, BGA, ed. De Goeje, Lugduni-Batavorum (Leiden) 1967.

управљају цареви префекти. Ал-Ђармијев извештај наводи и Масуди.⁵ Ибн Хордадбех је живео у IX веку, а Масуди до средине X века, па је вероватно преузео извештај Ал-Ђармија од њега.

Извештај Мослим ибн аби Мослим ал-Ђармија почиње описом провинције Тафла која штити Цариград. Граничи се на западу са каналом који се улива у Средоземно море, а на истоку се простире од Каспијског до Средоземног мора. Јужна граница је Средоземно море, а северна Каспијско. Друга провинција је Тракија која се налази иза претходне и има десет утврђења. Границе су јој бедеми на истоку, Македонија на југу, Бугарска на западу, а Каспијско море на

⁵ Ал-Масуди, Абул Хасан Али ибн Хусаин Али ал-Масуди, (IX–X в., 871–956/7) је увео тематски метод писања историје код Арапа. Уместо да излаже догађаје хронолошким редом, он их је груписао око династија, краљева и народа. Рођен је у Багдаду, у познатој куфској породици. Познавао је историју, географију, астрономију, зоологију и науку везану за ислам. Припадао је рационалистичкој школи мутазилита. У потрази за сазнањем кренуо је из родног града на пут кроз азијске и афричке земље, све до Шпаније на западу. Последњу деценију живота провео је у Сирији и Египту прикупљајући материјал за своје дело од тридесет једног тома, од којих је сачуван само један у Бечу. У Фустату је провео своје последње године, редигујући своје радове и пишући нове, пре свега књигу *Kitâb at-Tanbih wa'l -Ischrâf* у којој је изложио своју филозофију историје, природе и учење савремених филозофа о минералима, биљкама и животињама. Нажалост, сачуван је само део ове књиге коју је завршио непосредно пре него што је умро у Ђумади. У једном делу овог дела помиње хришћанске ауторе које је познавао и коментарише њихове радове. Направио је мапу света и писао да је земља округла, пре него што су хришћани у Европи били спремни да прихвате ту идеју. Арапи су познавали античка дела и слободно говорили о науци, док су Европљани били спутани хришћанством и инквизицијом у мрачном средњем веку. Арапски преводи дела са грчког и латинског, као и текковине античке цивилизације, биће основа европског препорода, хуманизма и ренесансе.

Масуди је написао историју времена која је до нас стигла у сажетом издању под насловом *Murûj adh-dhahab wa ma'âdin al-jawâhir* (Златна поља и рудници драгуља). Према речима самог аутора дело је названо тако зато што обухвата предања, историју и све остале области науке. У овом познатом енциклопедијском историјско-географском делу пренео је утиске са путовања по свету и изашао из оквира муслиманских тема. Писао је о својим контактима са људима различитих вера, али је пренео и оно што је чуо од трговаца и писаца, укључујући и оне који нису били муслимани. У овом делу је први пут један арапски писац комбиновао историју и географију, а за његово састављање користио је бар сто шездесет пет писаних извора укључујући, као додаток арапском тексту, превод Платона, Аристотела и Птолемеја, као и арапских верзија Пахлави литературе. Ово дело је неколико пута кориговао, допунио и објавио у два тома. Арапска историографија достигла је свој врхунац у Масудијевим делима, а већ средином XI века настале су бројне студије на основу његових радова; H.A.R. Gibb, *Arabic literature*, Oxford 1963, 81–83; G. Wiet, *Introduction a la littérature arabe*, Paris 1966, 120–121; *Ch Pellat*, The Encyclopedia of Islam, vol. VI, eds. C.E. Bosworth, E. van Donzel, B. Lewis, Ch. Pellat, Leiden 1991, 784–789; види каталог бечких рукописа Флигела, т. II, 415–416, бр. 1.262. и след.; C. Brockelmann, *Semîistik*, Leiden 1954, 287–288; A. Ђулизаревић-Simić, *Арапска књижевност 'abasidskog perioda*, Mogućnosti 8–9 (Split 1979); Al-Masudi, *Kitâb at-Tanbih Wa'l -Ischrâf*, BGA, ed. De Goeje, Lugduni-Batavorum (Leiden) 1894; Al-Masudi, *Murûj adh-dhahab wa ma'âdin al-jawâhir*, Beirut 2005.

северу. Трећа је Македонија са три утврђења, бедемом на источној граници, Средоземним морем на југу, словенским земљама на западу, а Бугарском на северу. Четврта провинција је Пафлагонија у којој има пет утврђених места. Пета провинција Оптимата обухвата три утврђења и град Никомедију. Затим, шеста провинција Опсикија у којој је десет утврђења и град Никија. Налази се на 8 миља од мора и на обали језера око кога су три планине. Следећа, седма провинција је Таркисис у којој је утврђени град Ефес, у области Ал-Авас. За Ефес каже да је град људи из пећине, са џамијом у којој се види арапски натпис као успомена на победоносни улазак ислама у земљу Византинаца. Осма је Анатолија, највећа провинција Византијског царства. Обухвата Амурију, град са четрдесет и четири куле и шест тврђава. Девета провинција је Харшана, на путу за Малатију у којој су четири тврђаве. Десета је Ал-Булкар, у коме је град Анкира и тринаест утврђења. Једанаеста је Јерменија, у којој је утврђење Кулунија и још шеснаест утврђених места. Дванаеста провинција је Халдија, које се граничи са Јерменијом и у њој је шест утврђених места. Затим, тринаеста Селеукија која се налази у Сирији. Простире се од Средоземног мора до Тарсуса и Ал-Ламиса. У њој је утврђење Селеукија и још десет утврђених места. Последња, четрнаеста провинција је Кападокија која се граничи са планином Тарсус, Адана и Ал-Масиса. У њој има деветнаест утврђења.

Масуди је писао имена царева са латинским наставком –ус, –ос, што показује да је користио византијске изворе када је дао податке о византијским владарима од Константина I (324–337) до Константина VII Порфирогенита (913–959) који је био његов савременик. Византијски владар носи титулу цара (qaysar) или василевс (bāsīl, bāsīlī). Символи његове моћи су престо од злата, круна, свилени пурпурни огртач, црвене ципеле. Масуди је писао о византијским царевима у оба своја дела, *Tanbih* и *Muruju dhahab*.⁶

<i>Острогорски</i>	<i>Muruju dhahab</i>	<i>Tanbih</i>
Константин I (324–337)	Константин (31 год. или 25)	Константин (32 год. и 3 мс.)
Констанције (337–361)	Констанције (24 год.)	Констанције (24 год.)
Јулијан (361–363)	Јулијан (1 год. или више)	Јулијан (2 год.)
Јовијан (363–364)	Јовијан (1 год.)	Јовијан (1 год.)
Валенс (364–378)	Валенс (14 год.)	
	Грацијан (15 год.)	
	Валентинијан (12 год. и 5 мс.)	Валентинијан II (3 год. и 3 мс.)

⁶ Al-Masudi, *Kitâb at-Tanbih Wa'l -Ischrâb*, BGA, VIII, ed. De Goeje, Lugduni-Batavorum (Leiden)1967, 137–176; Al-Masudi, *Murūj adh-dhahab wa ma'ādin al-jawāhir*, Beirut 2005, 147–183; Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1969, 536–537.

Теодосије I (379–395)	Теодосије (17 год.)	Теодосије (19 год.)
Аркадије (395–408)	Аркадије (14 год.)	Аркадије (13 год.)
Теодосије II (408–450)	Теодосије II (42 год.)	Теодосије II (42 год.)
Маркијан (450–457)	Маркијан (7 год.)	Маркијан (6 год.)
Лав I (457–474)	Лав I (16 год.)	Лав I (16 год.)
Лав II (474)	Лав II (1 год.)	Лав II (1 год.)
Зенон (474–491)	Зенон (17 год.)	Зенон (17 год.)
Анастасије I (491–518)	Анастасије I (29 год.)	Анастасије I (27 год.)
Јустин I (518–527)	Јустин (9 год.)	Јустин (9 год.)
Јустинијан I (527–565)	Јустинијан I (39 / 40 год.)	Јустинијан I (29 год.)
Јустин II (565–578)	Јустин II (13 год.)	Јустин II (13 год.)
Тиберије (578–582)	Тиберије (4 год.)	Тиберије (4 год.)
Маврикије (582–602)	Маврикије (20 год.)	Маврикије (20 год. и 4 мс.)
Фока (602–610)	Фока (8 год.)	Фока (8 год. и 4 мс.)
Ираклије (610–641)	Ираклије (15 год.)	Ираклије (25 или више)
Константин III и Ираклона (641)		Константин III (9 год. и 6 мс.) и Ираклона (4 год. и 3 мс.)
Констанс II (641–668)	Констанс II (?)	Констанс II (15 год.)
Константин IV Погонат (668–685)	Константин IV (?)	Константин IV (13 год.)
Јустинијан II (685–695)		Јустинијан II (9 год.)
Леонтије (695–698)		Леонтије (3 год.)
Тиберије II (698–705)		Тиберије II (7 год.)
Јустинијан II (705–711)		Јустинијан II (2 ипо год.)
Филип (711–713)		Филип (2 ипо год.)
Анастасије II (713–715)		Анастасије II (3 год.)
Теодосије III (715–717)		Теодосије III
Лав III (717–741)	Гиргис (19 год.)	Лав III (26 год.)
Константин V (741–775)	Константин V	Константин V (21 год.)
Лав IV (775–780)	Лав IV	Лав IV (17 год. и 4 мс.)

Константин VI (780–797) Ирена (797–802)	Константин VI и Ирена	Ирена
Нићифор I (802–811)	Нићифор	Нићифор (7 год. и 3 мс.)
Ставрикије (811)	Ставрикије	Ставрикије (2 мс.)
Михаило I (811–813)		Михаило I (2 год. или више)
Лав V (813–820)		Лав V (7 год. и 3 мс.)
Михаило II (820–829)	Константин	Михаило II (9 год. или више)
Теофило (829–842)	Теофило	Теофило (14 год.)
Михаило III (842–867)	Михаило III	Михаило III (28 год.)
Василије I (867–886)	Василије Словен	Василије Словен (20 год.)
Лав VI (886–912)	Лав VI	Лав VI (26 год.)
Александар (912–913)	Александар	Александар (1 год. или више)
Константин VII (913–920)	Константин VII	Константин VII
Константин VII и Роман I (920–944)	Константин VII (са Романом I)	Константин VII (са Романом I)
Константин VII Порфирогенит (944–959)		

Ал-Хамадани пише да се Византија налази између Сирије и Месопотамије.⁷ Простире се ка западу од Антиохије до Сицилије, и од Цариграда до Тулија. Сачувао је запис Јахја ибн Халид Бермекије који је рекао да у свету постоји пет царева, а пети је Ал-Касир, цар Византије. Ал-Хамадани даље наводи да већину становништва чине Византинци и Словени који су хришћани, читају еванђеље, и придржавају се Старог завета. Византинци су вешти сликари, добри познаваоци заната, филозофије и медицине. Ал-Јакуби помиње да цела војска Византијског

⁷ Ал-Хамадани, Ибн ал-Факих ал-Хамадани, (IX в., умро 945) је ирански географ и археолог који је писао на арапском. Надимак је добио према граду и области Хамадан у којој је рођен. Познат је по делу *Kitāb al-Buldān* (Књига о земљама); I. Goldzieher, *Kratka povijest arapske književnosti*, Sarajevo 1909, 114; Al-Hamadani, *Compendium libri Kitab-al-Boldān*, BGA, ed. De Goeje, Lugduni–Batavorum (Leiden) 1885, 136.

царства у градовима и селима има 40.000 војника.⁸ Јахја из Антиохије је писао о византијским царевима и сукобима Византинаца са Бугарима.⁹

У књизи из Тарсуса Табари је описао словенску опсаду Цариграда око 285. год. по исламском календару.¹⁰ Словени су опустошили села док нису стигли

⁸ Ал-Јакуби, Ахмед ибн-аби Јакуб ибн-Вадих ал-Катиб (IX/X в., умро 891/2/7/после 905) је живео у Јерменији и Хорасану. Написао је прво дело на арапском из историјске географије *Kitâb al-boldân* (Књигу о земљама) у коме се посебно бавио топографијом и економијом. Френ га је назвао Ал-Јакуби по једном од његових надимака, под којим је познат код Арапа и европских оријенталиста. Постоји веома мало биографских података о њему, а сакупио их је холандски оријенталиста де Гоеје у предговору за одломак који је он издао у књизи Јакуби о Магребу. По њему, Ал-Јакубијев деда, Вахид, био је управитељ града Багдада, а сам је живео у Египту. Јакуби је користио књигу Кодаме, која му је помогла да се упозна са географијом уз помоћ службених докумената, као и његов претходник Ибн Хордадбех. Осим тога, Јакуби је још у младости путовао по разним муслиманским земљама и испитивао друге путнике о удаљеним земљама и њиховим становницима, као што и сам помиње у уводу своје књиге *Књига о земљама*. Поред географије, Јакуби се бавио и историјом и написао је историјска дела о Африци и Малој Азији, које помиње у *Књизи о земљама*. Затим, написао је историју Абасида које Масуди помиње у предговору свог дела *Muruju dhahab* (Златна поља). Међутим, познати су нам само наслови тих дела, а у целисти је сачувана само *Књига о земљама*; G. Wiet, *Introduction a la littérature arabe*, Paris 1966, 103, 118; Al-Jakûbî, *Kitâb al-boldân*, BGA, VII, ed. De Goeje, Lugduni-Bataavorum (Leiden) 1892, 43.

⁹ Јахја-ибн-Са'ид из Антиохије (време Василија II, 976–1025; умро 1066) је био арапски историчар и физичар. Рођен је у фатимидском Египту где је као хришћанин био повезан са меликитским патријархом Еutihом из Александрије, али није био његов син као што се говорило. Халифа Ал-Хаким бин-Амр Аллах је прогањао хришћане, па га је то приморало да оде у Антиохију, која је у то време била под византијском влашћу. У делу *Ta'rikhu-l-Antaki* (Историја из Антиохије) дао је историју византијских царева и Бугара, Египта и Кијевске Русије. Његова књига је наставак Еutihијеве историје, и обухвата период од 938. до 1034; V.R. Rozen, *Imperator Vasilij Bolgarobojca: Izvlechenija iz letopisi Jach-l Antiochijskago*, St. Petersburg 1883; repr. London 1972; Yahya ibn Sa'id d'Antioche, *Ta'rikhu-l-Antaki*, Tarabulus – Lubnan 1990, 154–167.

¹⁰ Табари, Абу Џафар Мухамад ибн Ђарир ат-Табари (IX–X в., 838/9–923) је арапски историчар рођен у Амолу, престоници Табаристана, брдовитом крају Персије, јужно од Каспијског мора. Након студија постао је учитељ сина везира Тибалдалах ибн Јалија. Дивили су му се због његовог образовања, меморије и обимних дела. Био је један од првих и најзначајнијих персијских и муслиманских историчара и тумача Курана. Написао је *Ta'rikh al-Rusul w-al-Mulūk* (Анали пророка и краљева), или *Тарих ал-Табари*, у 12 књига, прво велико историјско дело на арапском језику. Догађаје износи хронолошким редом, према годинама хиџре. Почине са стварањем света и иде до 312. г. по хиџри, односно 915. године. Путовао је и писао дело 40 година. Табаријева историја је била извор информација будућих генерација историчара исламског света. Постала је тако популарна да је саманидски принц Мансур ибн Нух дао да је преведу на персијски 963. Друго познато дело је *Al-musamma Jami al-bayan fi ta'wil al-Qur'an*, или *Tafsir al-Tabari* (Коментари Курана), која је веома детаљна као и *Анали*. Почео је трећу књигу *Sahaba* (Мухамедови следбеници), коју није завршио; H.A.R. Gibb, *Arabic Literature*, Oxford 1963, 59, 79–81, 93; M.J. de Goeje, *Die orientalischen literaturen*, Leipzig, Berlin 1925, 161–162; Tabari, *Ta'rikh al-Rusul w-al-Mulūk*, 12, Beirut 2002, 222.

до Цариграда, па су Византинци затворили врата града. Византијски цар се обратио словенском краљу рекавши да исповедају исту веру, па се могу нагодити. Када је византијски цар видео да Словени не желе примирје, окупио је све муслимане, наоружао их и затражио помоћ. Муслимани су поразили Словене, па их се и сам цар уплашио, разоружао их и раселио по земљи. Осим тога, Табари је писао о односима Византинаца и муслимана, Ниџифора и Харуна ар-Рашида.¹¹

Приликом великих миграција бројни народи су прошли кроз Европу, али су ретко оставили писани траг, тако да њихову историју познајемо на основу онога што су нам пренели византијски и арапски писци. Варварске народе су сматрали придошлицама који су завладали земљом као освајачи, или потомцима аутохтоног становништва. Византијски хроничари су писали о сукобима са варварским народима, њиховом досељавању на територију Царства, и стварању земаља почетком средњег века. Арапски историчари и географи су дали своје виђење варварских народа, Византијског царства и раносредњовековних земаља.¹²

Арапски аутори пишу да су Словени населили велики део Европе. Према Ибн Ростеху и Маудију, Словени су се раселили по целој Европи, преко Урала и Волге, од Атлантика на западу до Хазара на истоку.¹³ Ибрахим ибн Јакуби даје прецизније податке и говори о словенским земљама од обала Медитерана до

¹¹ Tabari, *Ta'rikh al-Rusul w-al-Mulūk*, 12, Beirut 2002, 107.

¹² A. Al-Azmeh, *Barbarians in Arab Eyes*, Past & Present, No. 134 (Feb. 1992), Oxford University Press, 3–18; A. Al-Azmeh, *Al-Arab wa-l Barābira*, London 1991; N.M. El Cheikh, *Byzantium Viewed by the Arabs*, Harvard University Press 2004.

¹³ Ибн Ростех, Абџ 'Али Ахмед ибн Умар ибн Роста Исфакхани, (IX/X в., умро 903/913), персијски географ који је писао на арапском. Сачувано је веома мало биографских података о њему. Познато је да је рођен у области Роста, Исфакхан у Персији и да је путовао у Хиџаз 290/903. У делу *Kitab al-a'lāk An-Nafisa* дао је посебно леп опис Цариграда, земље Словена, Бугара, Руса и Хазара. Веродостојан је опис родног Исфакхана и путовања до Новгорода са Русима, док је податке о Хазарима, Мађарима и Словенима добио од других. Сачувао је Ал-Ђармијеву поделу византијских провинција. Вероватно је писао 290–300/903–913.

Из обимног дела које би се могло сврстати у кратке енциклопедије историје и географије, види се да је аутор био веома образован и да је био талентован за писање. У првим поглављима бави се обликом земље, зодијачким знацима, планетама, положајем Земље и њеном величином. Затим се бавио математичком и астрономском географијом и при том навео своје изворе. Након уводног дела, следи опис земаља, народа и путева. Према начину на који је изложио географске податке, може се сврстати у радове ирачке школе географије, Балхијеве школе. Поредили су га са Кудāмом и Хамаданијем. Опис седам области је дао по грчком систему, а не персијском. Његов извор информација била су дела ал-Ђајханија, потпуније издање Ибн Кхордадхбега, и извештај Абу 'Абд Аллāх Мухаммада ибн Исхака; C. Pellat, *Langue et littérature Arabes*, Paris 1970, 154–155; S. Maqbul Ahmad, *The Encyclopedia of Islam*, vol. III, eds. B. Lewis, V.L. Ménage, Ch. Pellat, J. Schacht, Leiden, London 1986, 92; Ibn Rosteh, *Kitab al-a'lāk An-Nafisa*, BGA VII, ed. De Goeje, Lugduni-Bataavorum (Leiden) 1892.

Атлантика, али са северне стране.¹⁴ На другом месту помиње да су у суседству Македоније и Византијског царства, као Истахри и Ибн Хаукал. Масуди је приликом поделе света на регионе сместио Словене у пети део, који обухвата простор између централне Азије и Пиринеја. На јужној граници Словена је Медитеран, а на северној Туле море (Балтичко море). Јахја из Антиохије је писао о византијским царевима и сукобима Византинаца са Бугарима.¹⁵

Највише података о Словенима налазимо код Масудија и Ибрахима ибн Јакубија, који су у својим радовима писали о свим словенским племенима и њиховој организацији. Словени су подељени у два велика блока, Словене са истока и запада. Масуди је више писао о Словенима на истоку, док је шпански Јеврејин Ибрахим ибн Јакуби посетио западну и централну Европу око 965. године и оставио нам приказ Западних Словена са јасно наведеним периодима и датумима.¹⁶ Ибн Јакуби понекад има тенденцију да за словенску сматра велики део области Алемана на северу. Он открива да Словени окупљају различите народе, међу којима су Германи и Скандинавци. Наводи да су Словени формирали четири велике државе, Бугарску, затим земљу Болеслава, Миешка и Накона. Посебно је детаљно описао краљевство Након. У Магдебургу је примљен на двору Отона I, и прикупио податке о Ободритима, чији је краљ Након умро око 965. године. Настањени на крајњем западу словенских земаља, Ободрити су могли бити суседи Саксона (Саксун) и извесних Мурмана (Нормани, у овом случају Данци). Њихов главни град, како кажу, значи велика цитадела, удаљен је 11 миља од Балтичког мора, а 100 миља од Магдебурга.

На челу словенских племена су краљеви, а врховни владар је кнез. Словенске земље се простиру на великој површини од 2.450.000 квадратних ферсеха која је прилично добро настањена. Живе у дрвеним кућама које

¹⁴ Ибрахим Ибн Јакуби, (X век) је арапско име сефардског путника, трговца и хроничара, Абрахам бин Јакоба из Шпаније. Између 965. и 971. путовао је кроз западну и централну Европу. Успомене и коментаре са овог путовања записао је Ал-Бакри у књизи *Masâlik w'al-Mamâlik* (Путеви и краљевства). Његов рад је највише познат по првом поузданом опису Пољске за време владавине Миешка I. Дошао је у Пољску као трговац робљем.

¹⁵ Јахја-ибн-Са'ид из Антиохије (време Василија II, 976–1025; умро 1066) је био арапски историчар и физичар. Рођен је у фатимидском Египту где је као хришћанин био повезан са меликитским патријархом Еutihом из Александрије, али није био његов син као што се говорило. Халифа Ал-Хаким бин-Амр Аллах је прогањао хришћане, па га је то приморало да оде у Антиохију, која је у то време била под византијском влашћу. У делу *Ta'rikhu-l-Antaki* (Историја из Антиохије) дао је историју византијских царева и Бугара, Египта и Кијевске Русије. Његова књига је наставак Еutihове историје, и обухвата период 938–1034; V.R. Rozen, *Imperator Vasilij Bolgarobojsca: Izvlechenija iz letopisi Jach-l Antiochijskago*, St. Petersburg 1883; repr. London 1972; Yahya ibn Sa'id d'Antioche, *Ta'rikhu-l-Antaki*, Tarabulus – Lubnan 1990, 154–167.

¹⁶ Al-Bakri, *Al-Masâlik w'al-Mamâlik*, Beirut 2003, 253; I. Cvijanović, *The Typology of Early Medieval Settlements in Bohemia, Poland and Russia*, *The world of the Slavs : Civitas, Oppidas, Villas and Archeological Evidence (7th to 11th Centuries AD)*, ed. S. Rudić, Belgrade 2013, 294–344.

називају избама.¹⁷ Немају купатила, али праве неку врсту сауна. Затварају отворе на дрвеним кућама са материјом коју скупљају са пањева, а која личи на маховину. У углу куће граде пећ од камена, а са супротне стране, на крову отварају прозор кроз који одлази дим. Затварају га, као и врата, када је пећ топла. Када постане ужарена, на њу сипају воду из ведрa, па се појављују облаци паре. Ибн Ростех је такође описао избу укопану у земљу, која постаје кућа у којој је пара извор топлоте, а чланови породица живе голи у својим склоништима до пролећа.

Рани средњи век карактерише процес укрупњавања великог броја мањих скупина у мали број великих скупина.¹⁸ Племена која су опстала након периода великих миграција, населила су се трајно, помешала са аутохтоним становништвом и обликовала етничке заједнице почетком средњег века. Превладане су друштвене структуре утемељене на начелу сродства, а настају друштвени организацијски облици на вишем степену развоја. Напредује процес раслојавања друштва, са новом војном и управном влашћу у раносредњо-вековним земљама. Долази до интеграције и територијализације заједница, обједињавања низа заселака у нова средишта. Уз регионалне центре, већ крајем VIII и почетком IX века основани су центри већих територијалних заједница, жупа. Хришћанство је на непосреднији начин доприносило уобличавању етничке карте у току раног средњег века. Покрштавање је допринело хомогенизацији народа, и стварању црквене организације.

Европа је веома стари континент са безброј народа и култура које су се смењивале на њеном тлу кроз миленијуме, од праисторије до средњег века, па и касније понегде. Арапски извори омогућавају праћење етничких и културних промена на европском тлу кроз различите периоде, сагледавање процеса насталих у етничким сусретима, као и супстратских елемената који су се одржали у неким популацијама. Етногенеза се не заснива на крвном сродству, већ је резултат друштвено историјског развоја. Хетерогене скупине које чине варварску војску при сеоби удружују се у нове заједнице. Предводници племена који сматрају да потичу од богова, своју харизму доказују одговарајућим успесима, и стварају традицију око које настају нова племена, и помоћу које се етничке групе одвајају и преображавају. Свако ко прихвати ту традицију постаје припадник заједнице која није повезана биолошким пореклом, већ заједнице коју повезују заједничка предања. Арапска и византијска етнографија су сачувале податке о пореклу народа, а укључивале су и митове, легенде, приче о делима јунака, који су били део племенске традиције.

По Масудију и Ал-Бакрију Словени потичу од Мара (Мада) бен Јафета, сина Нуха. Масуди наводи да постоји много различитих племена која су међусобно ратовала, а на челу сваког био је краљ. Масуди је живео до средине X века, а Ал-Бакри у XI веку, па је вероватно преузео поглавље о словенским

¹⁷ I. Cvijanović, *The Typology of Early Medieval Settlements in Bohemia, Poland and Russia*, 289–294.

¹⁸ S. Ćirković, *Srednjovekovno razdoblje u tzv. Etnogenezi balkanskih naroda*, Etnogeneza Hrvata (Ethnogeny of the Croats), Zagreb 1995, 28–39.

племенима од свог претходника.¹⁹ Масуди помиње племе Астабрана (Астутрана, односно Октотрана или Ас-Сраба, или можда Срби), чијег су краља називали Саклаих (Саклабаћ), па плема Дулвана (Дулаба) чији је краљ био Ванџ Алаф (Салаф, односно Венчеслав). Затим племе Намђињ (Немци), најхрабрије словенско племе, познато по добрим коњаницима које је предводио краљ Азана (Гирана). Следеће племе је Манабањ (Манабин) са краљем Занбир (Ратир, односно Ратимир). Затим помиње племе Сартин (Сарбин, односно Сурбин, Срби) које је грозно словенско племе, без закона којима би се повиновали. Затим племе Сасин (Сахин, односно Чеси), па племе Ђарваник (Хурватин, односно Хрвати). Следи племе Хашанин (Ђушанин, односно Гушшанин, Гудушчани), па племе Барабађин (Баранђабин, односно Браничабин, Браничевци).

У најранијем периоду племе Валинана је задобило превласт, а свог краља су звали Мађак. Масуди пише да словенска племена нису исповедала хришћанску веру, нису имала писмо и закон, па се ова подела племена односи на период пре трајног насељавања и покрштавања. Масуди је навео словенска племена, међу којима су Срби и Хрвати. Мада је користио византијске изворе, није му било познато да је његов савременик Порфиригенит писао о словенским земљама у X веку: Рашкој или Србији, Паганији, Захумљу, Травунији, Конављу, Дукљи и Хрватској.²⁰ Међу словенским племенима Масуди помиње Германе који су се у периоду великих миграција мешали са словенским становништвом. Словени су најбројнија популација у Европи чак и данас. Западни Словени су германизовани, док су Словени на југу Грчке и Пелопонеза хеленизовани.²¹ Неки Бугари представљају славизовано становништво. Јужни Словени су се населили на Балканском полуострву, славизовали домородачко становништво и живели, у почетку, у великом броју „склавинија“ на подручју византијског тематског административног уређења.²²

¹⁹ Ал-Баكري, Абу Абдуллах ал-Баكري, (XI в., 1004?/1014–1094) је био шпанско-арапски географ и историчар. Рођен је у Хуелви, као син гувернера провинције. Провео је живот у Кордоби и никада није путовао до места која је описао у књизи *Al-Masâlik w'al-Mamâlik* (Путеви и краљевства). Рад је настао 1068. на основу извештаја трговаца и путника, међу којима су били и Јусуф ал-Варак и Ибрахим ибн Јакуби. Писао је о Европи, Северној Африци и Арабијском полуострву. Описао је људе, њихове обичаје, географију, климу и главне градове по областима. Нажалост, неки делови његове књиге су изгубљени; *Al-Bakri, Al-Masâlik w'al-Mamâlik*, Beirut 2003.

²⁰ Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, eds. Gy. Moraviscsk – R.J.H. Jenkins, Washington 1967, 153–161; N. Županić, *Bela Srbija*, Narodna starina 22 (1922) 12; Lj. Hauptman, *Seoba Hrvata i Srba*, Jugoslavenski istoriski časopis 1–4 (1937) 46; T. Živković, *De conversione Croatorum et Serborum: A Lost Source*, Belgrade 2012, 149–181; *Византијски извори за историју народа Југославије*, II, ур. Б. Ферјанчић, Београд 1959, 46–65; Т. Живковић, *Црквена организација у српским земљама (рани средњи век)*, Београд 2004, 73–193; Г. Острогорски, *Порфиригенитова хроника српских владара и њени хронолошки подаци*, Историјски часопис I (1948) 26; С. Мишић, *Историјска географија српских земаља од 6. до половине 16. века*, Београд 2014, 15–28.

²¹ Т. Живковић, *Јужни Словени под византијском влашћу (600–1025)*, Београд 2002, 43–159.

²² Т. Живковић, *Етничке промене на територији данашње Србије у периоду од VI до X века*, Гласник Етнографског института САНУ XLV (1997) 89–100; Т. Живковић, *Словени и Ромеји*,

Најпознатији арапски географ Идриси описао је главне европске комуникације и градове у време крсташких ратова. Писао је о ономе што је сам видео и на основу вести које је добијао од путника и научника на двору норманског краља Рожера на Сицилији у XII веку.²³ Својом географијом обухватио је словенске земље на Балканском полуострву и Цариградски друм којим се крсташка војска спуштала од Београда, преко Браничева до Ниша, Софије,

Београд 2000, 82–96; Т. Živković, *Ethnic Identity and Stereotypes about Southern Slavs during the Early Middle Ages, Forging Unity: the South Slavs between East and West: 550–1150*, Belgrade 2008, 31–45

²³ Идриси, Абу 'Абдаллах Мухаммад ибн Мухаммад ибн 'Абдаллах ибн Идрис (сред. XII в., 1099/1100–1164/5/6), најпознатији арапски географ, рођен је у Цеути, од шпанско-арапских родитеља. Његова породица је припадала следбеницима пророка Мухамеда и породици Идрисда, емира Марока, па се у последњим радовима појављује под именом Шериф ал-Идриси. Након студија у Кордоби, у муслиманској Шпанији провео је неколико година путујући по северној Африци, Блиском истоку, и Европи. Стигао је из северне Африке у Палермо на позив краља Сицилије 1138. године. Био је познати географ и картограф на двору норманског краља Рожера II на Сицилији, а после његове смрти код његовог сина Виљема I. Дело *Kitab nuzhat al-mušqat fi ihtiraq al-afaq* (Одмарање човека који чезне да пропутује земљама), написао је 1154. (1192?) у Палерму. Позната је и под називом *Al-Kitab al-Rudjar* (Пуђерова књига), јер је написана по наруџбини краља. У својој књизи помиње географа, из VIII века, Ибн Хордадбеха, као и неколико познатих географа из X века, Ал-Јакубија, Ибн Хаукала и Ал-Масудија. За његов рад је било важно што је на Сицилији добијао податке од европских и арапских географа. Писао је на основу података посматрача који су били послати у разне земље и на основу утисака са својих путовања. Поред овог значајног дела, за свог покровитеља Рожера II конструисао је небески глобус и карту света у облику диска од сребра. На диску су биле урезане линије које су обележавале границе седам области насељеног света. Сицилијански барони су устали против Виљема 1160, и за време побуне спалили су многа документа и књиге међу којима је било и ново латинско издање Идрисијеве књиге, а карта и сребрни диск су нестали.

Његова књига је била прво географско дело објављено у Европи, под насловом *Kitab nuzhat al-Mušqat fi dhikr al-amsār wa-l-aqtar wa-l-buldān wa-l-juzur wa-l-madā'in wa-l-āfāq* (Књига за онога који жели да чита описе метропола, региона, земаља, острва, градова и области). Заведена је у каталогу као *De geographia universalis*, али без текста на латинском. Два хришћанска предавача арапског, Габријел Сионита (*Jibril al-Sihyawani*) и Јоан Хесронита (*Yuhanna al-Hasruni*) 1619. објавили су у Паризу латински превод арапске верзије из 1592. под насловом *Geographia Nubiensis*; М. Tolmacheva, *The Medieval Arabic Geographers and the Beginings of Modern Orientalism*, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 27, No. 2. (May 1995) 141–156; *The Encyclopedia of Islam*, vol. III, eds. В. Lewis, V.L. Ménage, J. Schacht, Leiden, London 1986, 1032–1035. На латинском је био назив *Oblectatio disiderantis in descriptione civitatum principalium et tractum et provinciarum et insularum et urbium et plagarum mundi* (Rome, Typografia Medici, 1952). Б. Балди је превео ово на италијански 1600, и необјављено издање је сада на Универзитету у Монпељеу; Anon., *Geographia Nubiensis, id est accuratissima toitus orbis in septem climata divisi descriptio continens praesertim exactam universiae Asiae et Africae, rerumque in iis hactenus incognitarum explicationem* (Paris, Typographia Hieronymi Blageart, 1619); Al-Idrisi, *Kitab Nuzhat al-Mušqat fi Ihtiraq al-Afaq*, Bejrut 1989, 769, 792–795, 887.

Цариграда и Свете земље.²⁴ Београд и Браничево су били главна утврђења на дунавској граници Византијског царства. Од српских градова Идриси је поменуо још Сремску Митровицу (Ифранк-била), велики и леп града са много плодне земље, у коме живе Авари.²⁵ Затим Тител (Тителус), који такође има пуно обрадиве земље, са становништвом из Угарске које се бави земљорадњом и сточарством. Даље, Нису (Ниш) на великој реци, Ћуприју (Равну). На крају описује Београд (Белеградун) као насељен богат град са великим црквама, удаљен 70 миља од Ковина (Каун).

Постојање београдске епископске цркве из XI века археолошки је потврђено налазом фрагмента византијске камене пластике који је стајао као ступчић иконостаса, са леве стране олтарских врата, украшен плиткорелефном клесаном декорацијом са три стране.²⁶ Стилске карактеристике и аналогije указују на тробродну базилику карактеристичну за централни Балкан од IX до XI века.²⁷ Почетком XI века Београдска епископија је поново ушла у састав Византијског царства, а повељама Василија II (976–1025) пала је под јурисдикцију Охридске архиепископије.²⁸

Идриси описује градове уз источну обалу Јадрана од Истре до Драча. Помиње да су Словени живели у Сењу (Сену), Стариграду (Кастилиску), Стону (Штагну), Старом Бару (Антибару) док су у граду Карлобаг (Маскала), Врањак (Аранса), Затон (Сату), Задар (Ђадра), Ст. Трогир (Угура), Сплиту (Асбалату), Дубровнику (Рагуси), Котору (Катау/Кадру) живели Далмати који су ратници и поморци. У градовима Биограду (Дагуата) живе Словени и Далмати, и познато је упориште Византинаца. Улцињ (Делуђиј) је град у коме живи народ Лаодиска и спада у важна упоришта Склавиније. Последњи је Дураст (Драч) који припада Францима.

²⁴ Г. Шкриванић, *Monumenta cartographica Jugoslaviae*, II: средњовековне карте, Београд 1979, 11–23; I. Cvijanović, *Arapski pisani izvori o trgovačkim putevima i gradovima slovenskih zemalja od IX do XII veka*, Arhаика 2 (2008), Beograd 2009, 229–238.

²⁵ Т. Живковић, *Прилог хронологији аварско-словенских односа 559–578. године*, Историјски часопис XLII–XLIII (1995–1996) 1996, 227–236.

²⁶ Претпоставља се да је фрагмент олтарске преграде откривен у Београду 1933. г. између улица Краља Петра, Симе Марковића и Косанчићевог венца, приликом копања темеља зграде Српске патријаршије, а данас се чува у Музеју града Београда, под инв. бр. АС/385; И. Николајевић-Стојковић, *Прилог проучавању византијске скулптуре од 10. до 12. века из Македоније и Србије*, Зборник радова Византолошког института 4 (1956) 180–181; М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, *Налази хришћанске камене пластике из времена између IV и XVII века на подручју Београда*, Зборник Народног музеја XVII–1 (Београд 2001) 245–246; М. Поповић, *Прилог проучавању топографије византијског Београда у XI и XII веку*, Зборник радова Византолошког института L/1 (2013) 461–478.

²⁷ Ђ. Stričević, *La rénovation du type basilical dans l'architecture ecclesiastique des pays centrales des Balkans au IXe-XIe siècle*, Actes du XIe congrès international d'études byzantine, tome I (1963) 205–207; М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд 2006, 33–54.

²⁸ Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 38; Ј. Калић, *Рани средњи век*, Историја Београда, 1, ур. В. Чубриловић, Београд 1974, 124–127; М. Поповић, В. Бикић, *Комплекс средњовековне митрополије у Београду: истраживања у Доњем граду Београдске тврђаве*, Београд 2004, 45–47.

Дуго се расправљало о томе да ли под термином Руси треба подразумевати Словене или скандинавски народ, Варјаге, који су дошли на Балтик из области Новгорода и горњег Дњепра. Руси су у суштини конфедерација данских ратника, која је словенизована, и имала је важну улогу у стварању прве руске државе са седиштем у Кијеву. У књизи непознатог аутора *Hudud al-alam* се помињу Варјази који су живели на малим острвима, и њихова се област граничила на северу са морем Туле, односно Балтичким морем, које се спајало северно од Словена са Азовским морем или једним од великих руских језера.²⁹ Народ Вису који им прикључују у *Hudud al-alam* указује на финску популацију. Ибн Фадлан је чуо за њих од краља Бугара са Волге.³⁰ Вису живе у земљи где ноћ траје мање од сата. Пут до њих је дуг око три месеца хода, али бугарски трговци га прелазе да би продавали коже добра и црне лисице.

²⁹ V. Minorsky, *Hudūd al-‘ālam*, Translated and explained by V. Minorsky with the preface by V.V. Bartold translated from the Russian, London 1937.

³⁰ Ибн Фадлан, Ахмад ибн Фадлан ибн ал-Аббас ибн Рашид ибн Хаммад (поч. X в.). Г. 921/22. је кренуо из Багдада као амбасадор абасидског халифе Ал-Муктадира код бугарског краља на Волги. Његов задатак је био да да краљу новац за изградњу тврђаве, поклоне и да му прочита халифово писмо. На краљев захтев довео је и учитеље које је халифа послао да науче Бугаре исламским законима. Мада су стигли до Бугара, мисија није извршена, јер нису били у стању да прикупе новац, па су морали да напусте Багдад 21. јуна 921. Новац је стигао код Бугара тек следеће године. Ибн Фадлан је отишао из Багдада у Бухару и Хуваризм. Прошли су кроз земљу Огуза, Печенега и Башкира. На крају су стигли до бугарских градова и језера на Волги 12. јуна 922. Када је обавила мисију, делегација се вратила у Багдад. Путовање је описао у свом делу *Rihla Ibn Fadlan ila bilad at-Turk, wa ar-Rus wa as-Saqaliba* (Путовање Ибн Фадлана по земљи Турака, Руса и Словена).

Дуго је била позната само непотпуна верзија, под погрешним именом *Risala*, записана у Јакутовом географском речнику који је објавио Фраехн 1823. Ибн Фадланов запис остао недоступан триста година до Јакута, па је и писци који су живели после Јакута, познају ово дело само из његовог Великог речника. У оптицају је било неколико копија. Када је откривен рукопис у Масхаду, објављено је неколико издања, превода и студија, од којих су најважнији радови А. Зеки Велиди Тоганија (1939), И. Крачковског и А. Ковалевског (1939), К. Сзгледиија (1952) и А. Ковалевског (1956) и М. Канарда. Мада рукопис из Масхада није оригинал, представља значајно историјско, географско и етнографско дело које показује да је Ибн Фадлан имао изузетну моћ запажања и памћење, што му је омогућило да пренесе веома важне информације о народима, укључујући Русе и Хазаре које је био у могућности да види или је о њима чуо у току својих путовања. Аутор само преноси своје утиске, али не расуђује и не даје никакве закључке; *The Encyclopedia of Islam*, vol. III, eds. B. Lewis, V.L. Ménage, Ch. Pellat, J. Schacht, Leiden, London 1986, 759; C.M. Faraehn, *Ibn Fozzlan 's und anderer Araber Berichte über die Russen älterer Zeit*, St. Petersburg 1823; idem, *Die ältesten arabischen Nachrichten über die Wolga-Bulgharen aus Ibn Fozzlan's Reisberichte*, St. Petersburg 1832; I.Yu. Крачковский, A.P. Kovalevskiy, *Puteshestvie Ibn Fadlana na Volgu*, Moscow – Leningrad 1939; A. Zeki Velidi Togan, *Ibn Fadlan's Reisbericht*, Leipzig 1939; K. Czegledy, *Zur Mescheder Handschrift von Ibn Fadlan's Reisbericht*, Acta Or. Hung. 1950; A.P. Kovalevskiy, *Kniga Akhmeda Ibn Fadlan o ego puteshestvii na Volgu v 921–922 gg.*, Khrakov 1956; M. Canard, *La relation du voyage d'Ibn Fadlan chez les Bulgars de la Volga*, Algiers 1958 (AEIO Alger, xvi, introd., tr. and notes); Ibn Fadlan, *Rihla Ibn Fadlan ila bilad at-Turk, wa ar-Rus wa as-Saqaliba*, Beirut 2003.

По Масудију, први словенски краљ је Дира кога је наследио Аванђ (Афраг). Краљ је имао велики град са много странаца. Муслимански трговци су доносили разну робу. Град је имао велике области и много војске која је ратовала са Византинцима, Францима, Лангобардима и другим народима. Турци (Мађари) су се граничили са овом словенском краљевином.

Минорски дели изворе о Русима на две групе, према томе да ли познају присуство кијевске државе, која се развија у IX веку. Истахри и Ибн Хаукал говоре о Кијевској Русији, а сви други текстови се односе на ранији период.³¹ Издвајају се два дела, *Hudud al-alam*, написано крајем X века које обухвата обе тенденције и Ибрахима ибн Јакубија који је код Бугара око 922. год., а Руси које тамо среће лице на чисте Скандинавце, а он не говори о Кијеву.

Вероватно се ради о три велике групе о којима нам говори Истахри. Једна са Кијевом (Кујаба) као главним градом, има Бугаре за суседе, без обзира на то да ли су они са Дунава или са Волге, јер се кијевска држава простире у оба правца. Друга група је Славија, очигледно Словена, можда из Новгорода, код којих су се у почетку населили Скандинавци. Последња група је Артанија из долине Оке, са седиштем у граду Арта, о којој пишу Истахри и Ибн Фадлан у X веку. Становништво треће руске државе је највише дивље. У Кијев се одлази због трговине, а у Арти ни један странац не би остао жив.

* * *

У делима 13 арапских путописаца сачувани су подаци о Византији, великим миграцијама народа, етничким променама и стварању раносредњо-вековних словенских земаља. Моћ Византијског царства, његове границе, подела на теме, религија и престоница Цариград из које се ширило хришћанство, посебно су интересовале Ибн Хордадбеха, Масудија, Ал-Хамаданија, Ибн Ростеха, Ал-Јакубија, Јахју из Антиохије и Табарија. Док је Европу потресала криза у IX и X веку, Византија је досегла свој врхунац и утицала на стварање мапе средњовековних земаља. Неки арапски писци су пренели оно што су читали док

³¹ Ал-Истахри, Абу Исхак Ибрахим ибн Мухамед ал-Фариси ал-Истахри, (X в., рођ. око 900), био је познат само по једном делу, *Kitâb al-masâlik wa'l mamâlik* (Књига путева и краљевстава), може се датовати само на основу описаних догађаја око 950/51. (934). Познато је да се сусрео са Ибн Хаукалом који је стварао под његовим утицајем; *Al-Istakhri, Via regnorum, descriptio ditionis moslemicae*, BGA, ed. De Goeje, Lugduni-Batavorum (Leiden) 1967.

Ибн Хаукал, Абу'л-Касим ибн 'Али ал-Насиби (ибн Мухамад ?) ибн Хаукал (X в., умро после 977) је арапски географ и хроничар који је на молбу Ал-Истахрија редиговао његове карте, проширио текст, и као такав издао под својим именом 976/77. са насловом *Al-Masâlik w'al-Mamâlik* (Путеви и краљевства), а позната је и под насловом *Kitâb Sûrat al-ard* (Књига о опису земље). Ибн Хаукал је за разлику од свог претходника, уз поглавље о сваком региону унео опис карте; *Ibn Haukal, Via et regna, descriptio ditionis moslemicae*, BGA, ed. De Goeje, Lugduni-Batavorum (Leiden) 1938.

су други писали о ономе што су сами видели. За време великих миграција бројни народи су прошли кроз Европу, али су ретко оставили писани траг, па њихову историју познајемо на основу онога што су нам пренели византијски и арапски писци. Највише података о Источним Словенима оставио је Масуди, док је Ибрахим ибн Јакуби посетио западну и централну Европу у X веку, и оставио нам приказ Западних Словена који су формирали четири велике државе, Бугарску: затим земљу Болеслава, Миешка и Накона. Масуди и Идриси су се бавили Јужним Словенима. Идриси је написао географију на двору норманског краља Рожера II у XII веку. У свом делу је описао Цариградски друм којим су се крсташи спуштали преко Београда и Браничева, до Ниша, Цариграда и Свете земље. Идриси је дао етнички састав становништва градова на источној обали Јадрана, насељеним углавном Словенима и Далматима. Под термином Руси подразумевају се Словени који су се мешали са скандинавским народима, Варјазима са Балтика из области Новгорода и горњег Дњепра. Минорски дели изворе о Русима на две групе, према томе да ли познају присуство кијевске државе, коју је створила словенизована конфедерација данских ратника у IX веку. Истахри и Ибн Хаукал говоре о Кијевској Русији, а сви други текстови се односе на ранији период.

Irena R. CVIJANOVIĆ

**THE WORLD OF SLAVS AND BYZANTINES IN THE WORKS OF ARABIC TRAVEL
WRITERS OF IX–XII CENTURIES**

Summary

This paper examines thirteen Arabic travelogues from the IX–XII centuries, dealing with the history of Byzantium and Slavs. Arabic written sources were used in the research, as well as historical and geographic data and Arabic literature. Previous researches about Byzantium and Slavs are based on Greek and Latin sources, while Arabic sources are usually neglected. Arabic writers saved many data about the Byzantine Empire, which was their most interesting neighbouring country. The power of the Byzantine Empire, its borders, the division into provinces and politics interested Ibn Hordadhbeh, Masudi, Al-Hamadhani, Ibn Rosteh, Al-Jakubi, Jahja from Antioche and Tabari. Subject of their interest was the religion of the Byzantines, great enemies of Islam.

The representative of administrative geography and historian Ibn Hordadhbeh wrote about the division into provinces, borders, fortified places and organization of the Byzantine Empire. Masudi and Ibn Hordadhbeh saved Al-Djarmi's division into fourteen provinces. Byzantium as the largest Mediterranean country influenced the life of the surrounding nations. Europe is a very old continent with numerous nations and cultures which changed through millenniums, from prehistory to the Middle Ages, and even later somewhere. Arabic sources enable an insight into ethnic and cultural changes on the European ground through different periods, processes arising from ethnic encounters, including autochthonous elements preserved in some populations. Masudi and Ibrahim ibn Jakubi are the most important Arabic sources about Slavs. They provide data about all Slav tribes and their organization. The Slavs are divided in two blocks – those in the east and those in the west. Masudi wrote more about Eastern Slavs. The Spanish Jew Ibrahim ibn Jakubi visited Western and Central Europe about 965, and left us with the description of Western Slavs with clearly cited periods and dates. Masudi and Idrisi dealt with Southern Slavs. During the Crusades, a famous Arabic geographer, who lived at the court of Roger I, king of Norman Sicily in the XII century, described all European communications and cities.

Keywords: Byzantium, provinces, Slavs, ethnic changes, early medieval countries, Arabic sources.